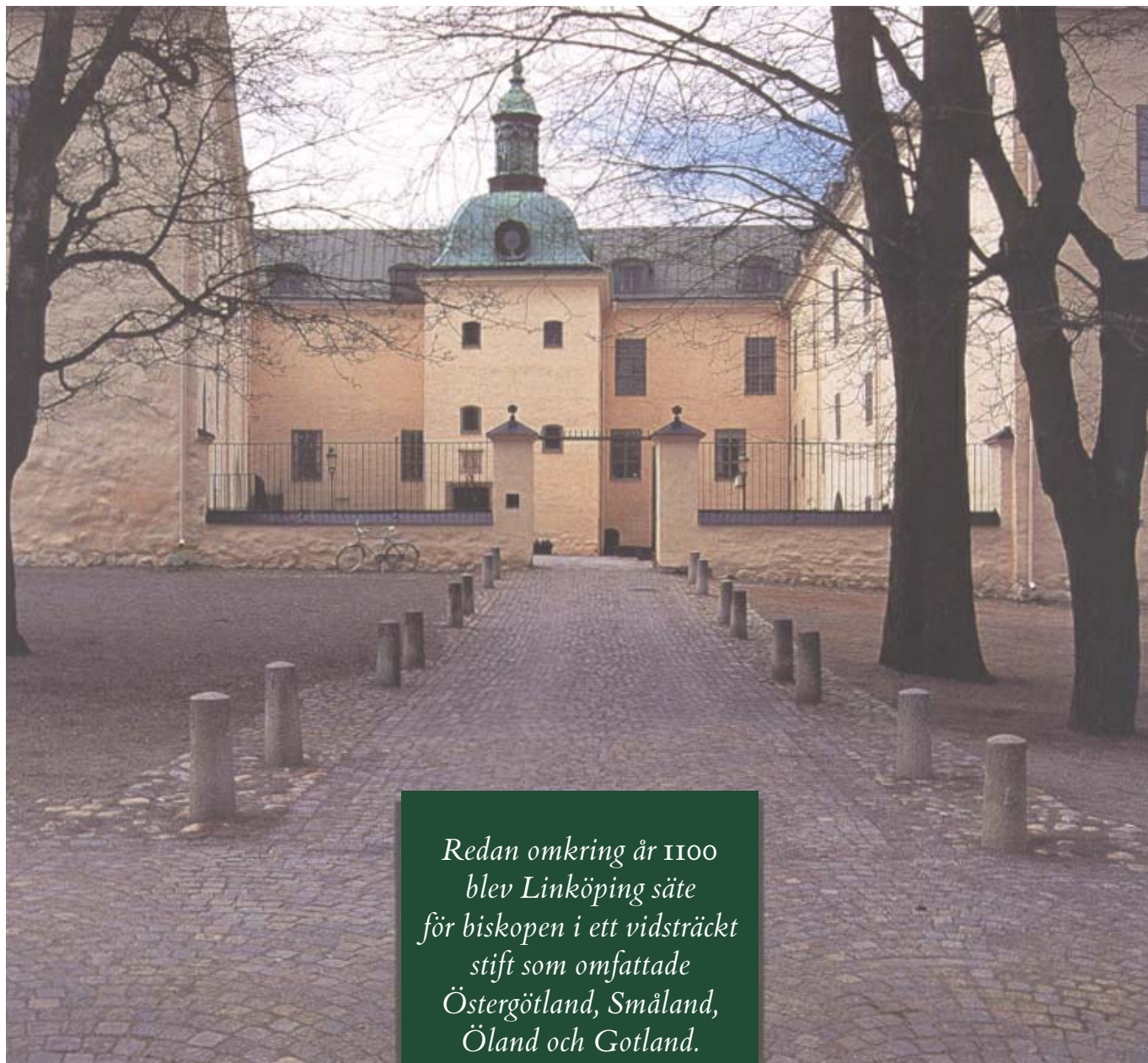

Linköpings slott

– mer komplext än någon kunnat ana

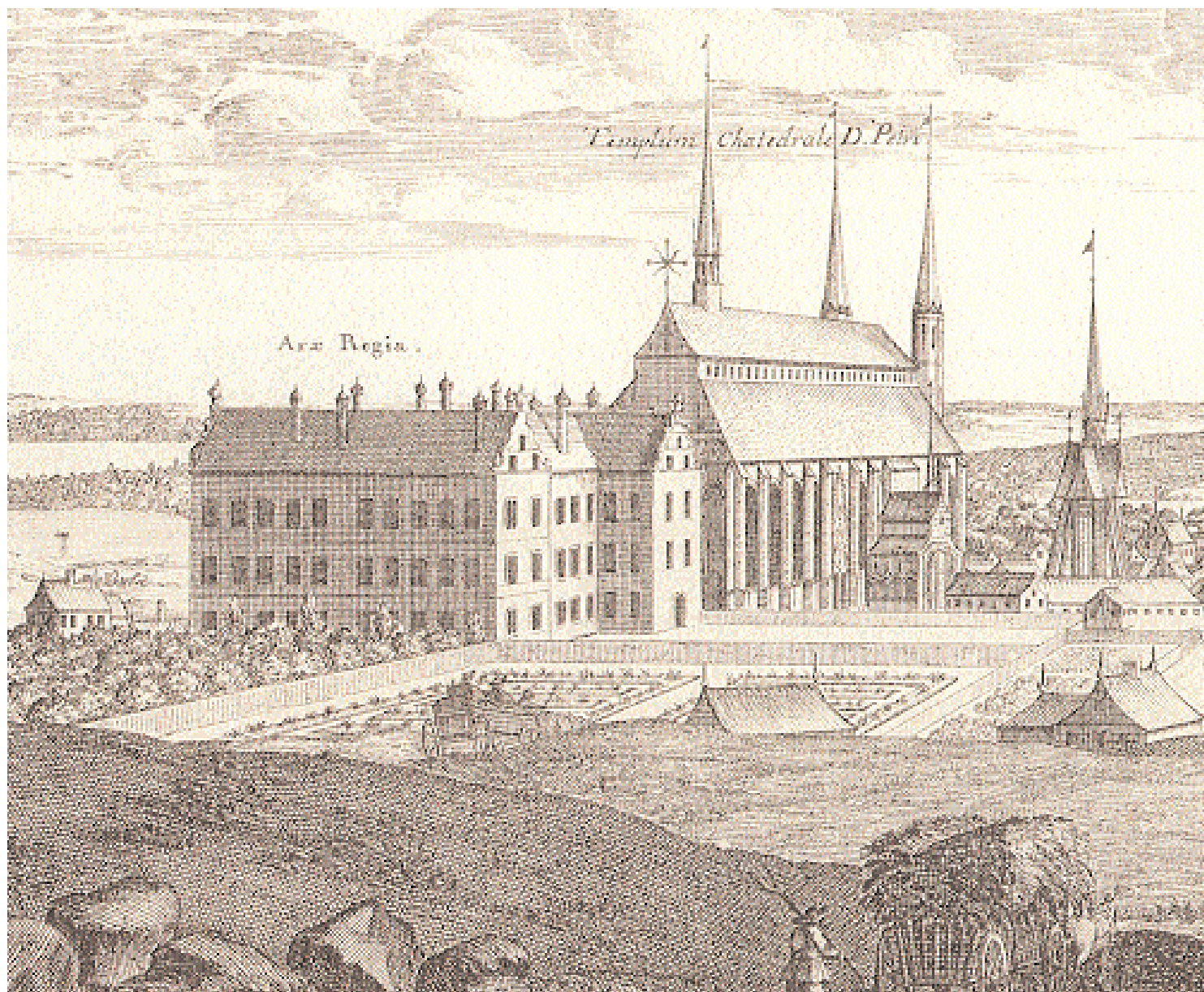
*Redan omkring år 1100
blev Linköping säte
för biskopen i ett vidsträckt
stift som omfattade
Östergötland, Småland,
Öland och Gotland.
Biskopsgården från 1100-
talets början finns fort-
farande delvis bevarad
och ingår i de äldsta delarna
av Linköpings slott.*

Då Fastighetsverket 1995 beslutade att putsa om Linköpings slotts slitna fasader, som stått orörda sedan 1930-talet, gavs möjlighet att göra en noggrann undersökning av murarna. Undersökningarna blev betydligt mer omfattande än någon kunnat föreställa sig, och då resultatet nu är analyserat betyder det att hela byggnadshistorien har fått skrivas om. Slottet som tidigare daterats till mitten av 1200-talet visade sig i

stället – i sina äldsta delar – gå tillbaka till början av 1100-talet.

Den nya dateringen gör att slottet i dessa delar nu kan räknas som Sveriges äldsta bevarade profana byggnad.

Redan i augusti 1994 hade arkeologiska undersökningar påbörjats i norra längans bottenvåning. Tre rum som varit arkiv och verkstad åt Byggnadsstyrelsen hade rymts ut för att i framtiden möjligen hysa ett slottsmuseum. En arkeologisk provundersökning beställdes av Statens fastighetsverk, och Östergötlands läns museums arkeologer fick uppdraget att undersöka en mindre murverksyta och dokumentera

en provgrop i golvlagren. En veckas förundersökning övergick raskt i en halvårslång utgrävning och byggnadsarkeologisk dokumentation av de två östra rummen. Ett av rummen ingick i ett torn och var relativt lättolkat, medan det yttre rummet var fullständigt omöjligt att få någon ordning på. Det berodde på att de olika väggarna i rummet hade murats under olika århundraden, vilket vi med full säkerhet har kunnat konstatera långt senare!

En total undersökning av murarna

Hur skulle man kunna förstå när alla förändringar i murverket hade gjorts? Vilket var först och vad kom sedan? Vådan av att enbart studera en begränsad del av en byggnad blev mycket påtaglig. Det var just vad som hade gjorts för 60 år sedan vid den senaste

stora renoveringen. Före landsantikvarien Bengt Cnattingius undersökningar, som var omfattande men ändå otillräckliga, resulterade i en byggnadshistorik som betraktats som 'sanning' ända in på 1990-talet.

Den bruna kalkputs som täckte Linköpings slott i mer än 60 år har haft den stora förtjänsten att den inte skadat det underliggande murverket. När den skulle tas ner kunde den även knackas av för hand utan alltför stor möda.

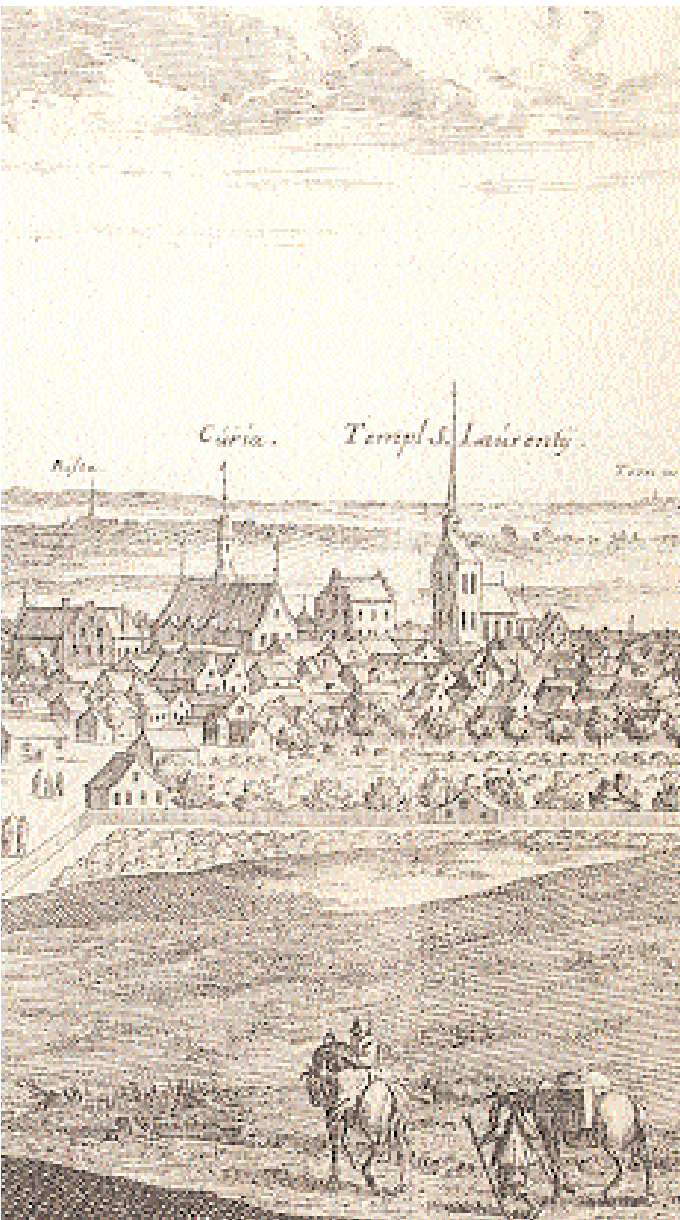
Vintern 1995 fick arkeologerna i uppdrag att beräkna vad en total murverksdokumentation av slottet skulle kosta. Den flagnande putsen på murverket studerades, speciellt där Cnattingius hade markerat skarvar och öppningar i putsen. Vilken betydelse hade alla dess halva öppningar som hade markerats bredvid och över varandra? Somliga var lätta att gissa sig till men

de flesta var omöjliga att förstå.

Vi trodde till stora delar på Cnattingius byggnadshistorik, och som en följd av det trodde vi också att vissa fasader var 'rallysträckor', det vill säga skulle bestå av ett enhetligt murverk som var lätt att dokumentera.

Ack vad vi bedrog oss! Även tillståndsgivande myndighet trodde på Cnattingius version och hade svårt att förstå att vår kostnadsberäkning behövde bli så hög. Den blev ännu högre innan det var färdigt, mycket högre. Men resultaten har också överträffat våra vildaste förväntningar.

Två sommarsäsonger på byggnadsställningarna för sex arkeologer gav ett enormt grundmaterial. Vi ritade allt i skala 1:20 och tog murbruksprover från varje parti som skilde sig från omgivningen. Vi utvecklade metodiken och förfinade möjligheterna till bear-

Linköping från sydväst på 1690-talet - detalj av ett kopparstick i Erik Dahlberghs *Suecia Antiqua et Hodierna*. På bilden namnges slottet (*arx regia*), domkyrkan, rådhuset (*curia*) och landsförsamlingens kyrka Sankt Lars samt, utanför staden, kyrkorna i Rystads och Törnevalla socknar. Dahlbergh citerar i sitt verk en äldre inskription i kyrkan som gör gällande att kyrkan grundades år 813 under kung Björn III. I dag vet vi att byggnaden är från början av 1100-talet – vilket är gammalt nog – och att de äldsta delarna av det intilliggande slottet är lika gamla.

för linköpingsbiskopens sexton gods nämns Linköpings gård. Den biskopsgården finns fortfarande delvis bevarad och är inbyggd i slottets västra länga. De bevarade delarna utgjorde en representationsbyggnad av kalksten – ett pallatium i två våningar. Nedre våningen hade kök och brunnsrum i södra delen och en borgstuga i norra delen. Övervåningen bestod av en stor sal. Samma indelning återfinns även vid Erkebisppegården i Trondheim från 1160-talet.

Dessutom fanns den nordvästra källaren och möjligen ett bostadstorn vars grund Bengt Cnattingius hittade strax väster om pallatiet på 1930-talet.

Murarna i nordvästra

källaren och i kalkstenshuset har stora likheter med den intilliggande domkyrkans äldsta bogårdsmur. Det fanns ett murbruksprov taget ifrån bogårdsmuren 1990, och tunnslipsanalyser av proverna från huset och muren visade mycket stora likheter.

Eftersom bogårdsmuren borde vara lika gammal som den äldsta domkyrkan som byggdes vid 1100-talets början, betyder det att även biskopens kalkstenshus bör ha byggts under 1100-talets första hälft. Biskop Gisle, den förste med säkerhet historiskt belagde biskopen, som var biskop i cirka 30 år, skulle kunna vara en trolig byggherre till Linköpings gård.

Bengt Birgeron bygger till

Den södra kalkstenskällaren däremot kan ha tillkommit under biskop Bengts tid. Den datering som Cnat-

tingius gav källaren står sig bra. Men det finns alltså äldre delar som han missade.

I slutet av 1200-talet förlängs kalkstenshuset, med det nya byggnadsmaterialet tegel, till en 29 m lång länga. Ett fristående tegeltorn i öster nära bogårdsmuren byggs som ett riddartorn med krenelerad skyttevåning överst, och har faktiskt en furstbiskop som byggherre. Cnattingius trodde att tegeltornet hade tillkommit vid 1300-talets mitt, men undersökningen visar att tornet är i bruk år 1300 och då framstår biskop Bengt Birgeron som den lämpligaste kandidaten. Linköpings grundande räknas från 1287 då franciskanerklostret grundades av Magnus Ladulås och invigdes av biskop Bengt. Dessutom anses Bengt Birgeron ha skänkt folkungalejonet till staden som vapen. Det finns ännu bevarade avtryck av stadssigillet från år 1300.

Ytterligare en byggnad verkar höra ihop med sekelskiftet 1300, en liten rest av en byggnad som vi fann i södra längans östra fasad. Den har troligen varit en stiglucka för passage mellan yttre boggården och kyrkogården.

Den fjärde byggnadsfasen verkar ha samband med en stor brand som leder till att man bygger om kalkstenshuset – en ombyggnad som överhuvudtaget inte har beskrivits av Cnattingius. Vi

Den äldsta bilden av Linköpings slott. Detalj av en spionkarta från 1564 av Ambrosius Toms. Originalen finns på Vaxholms Fästnings Museum.

betning, och resultaten kom steg för steg efter två års pusslande.

Vår huvudtes var: Det enda byggnadsmaterial som med säkerhet är original i en byggnad är murbruket, allt annat kan vara återanvänt.

En relativ murbrukskronologi skapades för hela slottet och nu vet vi hur slottet har vuxit fram under 900 år.

Biskop Gisles gård

Linköpings slott består i dag av tre längor kring en öppen gård. De äldsta delarna av slottet ansågs vara den södra källaren, men vi upptäckte att resterna av en äldre kalkstenskällare fanns i nordvästra hörnet av slottet. Den hade byggts om med samma murbruk som den södra källaren var byggd med. Alltså måste den nordvästra vara den äldre av de två.

I påven Alexander III:s skyddsbrev

har med hjälp av en inmurad bjälke, daterad med dendrokronologi, kunnat datera bruket som använts i denna byggnadsetapp till slutet av 1300-talet.

En tredje våning byggs på kalkstenshuset och dessutom en hög tornliknande byggnad med trappstegsgavlar ovanpå den norra 1200-talsdelen. Det norra huset som av Cnatingius daterades till 1400-talets senare del blev alltså äldre då den undre delen visade sig vara från sent 1200-tal och den påbyggda delen från sent 1300-tal!

1400-talets ringmur

Vid Linköpings gård uppfördes vid 1400-talets slut en ringmur och ett stort hus i sydväst. Även då det gällde denna etapp trodde vi först att den äldre byggnadshistoriken var riktig. Men det stämde inte med de stötfogar mellan murverken som Cnatingius hade anfört som stöd för flera olika uppdelningar av byggnaderna. Det stora sydvästra huset hade inga skarvar mot ringmuren hur mycket vi än letade, varken på den östra eller västra sidan. En datering till 1473 av en bjälke i bottenvåningen på sydvästra huset gör att vi vill tillskriva biskop Henrik Tidemannsson, 1465–1500, hela byggnadsetappen. Hans 35-åriga karriär kändes av byggenskap, och åtminstone biskopshuset i Vadstena är helt intakt, liksom hans tillägg till Linköpings gård. Det stora huset i slottets sydvästra hörn har haft mycket stora likheter med Glimmingehus med trappstegsgavlar, kalkstenshörnedjor, vindsvå-

ning med lastlucka, stora fönster i översta våningen och sedan allt mindre fönster ju närmare marken våningarna ligger. Även uppvärmningsanordningar med varmluftskanaler och en utslagsvask av kalksten liknar Glimmingehus.

Vasasönerna och renässansslottet

Vasatiden inträder med Gustav Vasas triumf 1527 då biskop Hans Brask har flytt till Polen och det ska firas jul i Linköping. Kungen låter då «tilpynta salen med glasfenster». De relativt små fönsteröppningarna har vi återfunnit på västra fasaden i bjälklagshöjd, mellan de två övre planen. På 1540-talet, när biskopshuset ska göras om till ett kungshus sätts dessa fönster igen.

Gustav Vasas stora ombyggnad består av att göra om de tre låga våningarna i den befintliga byggnaden till en låg bottenvåning och en hög renässansvåning. En huskropp som tidigare varit helt okänd är den norra tillbyggnaden. Den murades i två våningar mot den norra ringmuren, innanför en trappa upp till ringmurens skyttevåning.

«Erik xiv:s lönnegång» ut till trädgården som ibland omtalas i litteraturen har inte upptäckts ännu. Däremot bygger Gustav Vasas andre son Johan III desto mer på slottet. Johan fortsätter utbyggnaden till ett renässansslott – men inte fullt ut ska det visa sig. Ganska snart upptäcker vi att norra längans tredje våning avviker i byggnadsmaterial och murbruk från alla de

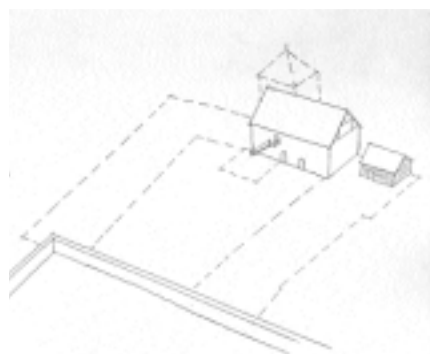
byggnadskroppar som Johan III ansetts vara upphovsman till. Ett bruk som ser gult och medeltida ut borde inte finnas högre upp i byggnaden än det vitaktiga bruk som förekommer i de underliggande våningarna. Lösningen på problemet kom några år senare.

Johan III lät uppföra en hög tredje våning, en kungsvåning, ovanpå den renässansvåning som hans far hade byggt. Stora trappornet på inre borggården kom till för att man skulle kunna nå den nya tredje våningen. Entrédörren till trappornet var på tornets norra sida och för att underlätta kommunikationen mellan brunnsrum och kök i bottenplanet och de övre planen togs en ny dörröppning upp i köksvågen. Mäster Olof Andersson tornbyggare nämns i källorna 1587 och 1588. Byggmästare är Arent de Roy och marmästaren hette Ambrosius. Entrédörren in till tornet och västra längan flyttades senare till den östra sidan, där residensets huvudentré finns i dag.

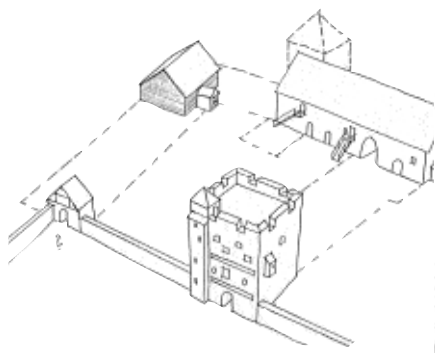
En tidigare okänd byggnad

Längs med den södra ringmurens utsida uppfördes den södra längan i en byggnadsetapp. Den södra längan hade vi klassat som 'rallysträcka', liksom delar av den norra. Första sommarsäsongen hade vi dock lärt oss att det inte stämde in på den norra. Den hade partier som tycktes enhetliga men ändå bestod av flera sorters murbruk.

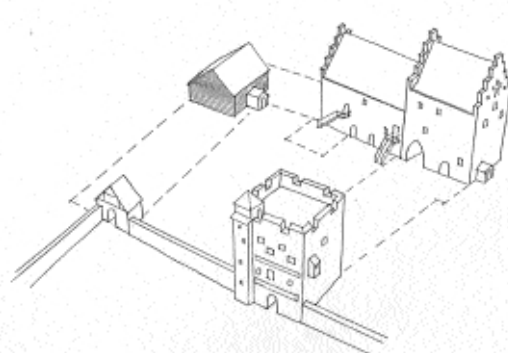
På södra längans sydfasad fanns en sträcka av enhetligt murverk, men som hade sex olika slags murbruk. De hade

Linköpings biskopsgård med borggårdsmuren runt kyrkogården vid mitten av 1100-talet. Pallatiebyggnaden av kalksten i två våningar, den norra källaren med träöverbyggnad och det förmodade västra bostadstornet streckat. Den streckade märklinjen visar konturerna av dagens slott.

Linköpings biskopsgård i slutet av 1200-talet. Ett försvars- och bostadstorn i öster och en förlängning av pallatiebyggnaden i väster muras i det nya materialet tegel. En mindre tegelbyggnad i söder tolkas som en stiglucka.

Linköpings biskopsgård efter branden i slutet av 1300-talet. Pallatiet byggs på till tre våningar och en tornliknande byggnad uppförs i norra delen. Det förmodade kalkstenstornet från fas 1 har troligen rivits då den gemensamma väggen har murats om i pallatiets sydvästra del.

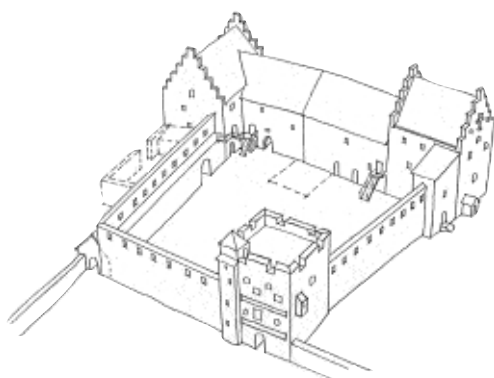
Linköpings slott 1605, Karl IX:s tid. Renässansslottet färdigbyggt med praktgavlar och trumpetargång. Modell i skala 1:20 byggd av Mats Gilstring, med våra undersökningar som underlag, placerad i Linköpings slotts- och domkyrko-museum.

vissa likheter men skilde sig ändå tydligt från varandra. Ett bruk som fanns i bottenplanet kunde dyka upp tio meter upp på fasaden. Ingen ordning alls! Alla bruken hade dock en sak gemensamt och det var den vitaktiga kalken. Ballasten hade kommit ifrån olika grustag men kalken var enhetlig. När

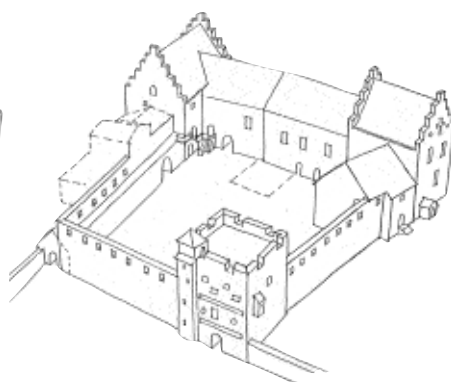
vi arbetade från öster mot väster och närmade oss portalen var denna enhetlighet slut. Runt ett igenmurat fönster i bottenvåningen fanns murverk med nio olika sorters bruk! Det var en liten försmak av vad som väntade på västra fasaden.

Det vi hade stött på var en inte tidi-

gare känd byggnad murad med ett medeltida bruk. Fönstret hade troligen varit ganska litet från början och sedan förstörats första gången med Gustav Vasas 1540-talsbruk. Andra gången fönstret ändrades var under sent 1500-tal, tredje gången var år 1865 och fjärde gången på 1930-talet. Slutligen mura-

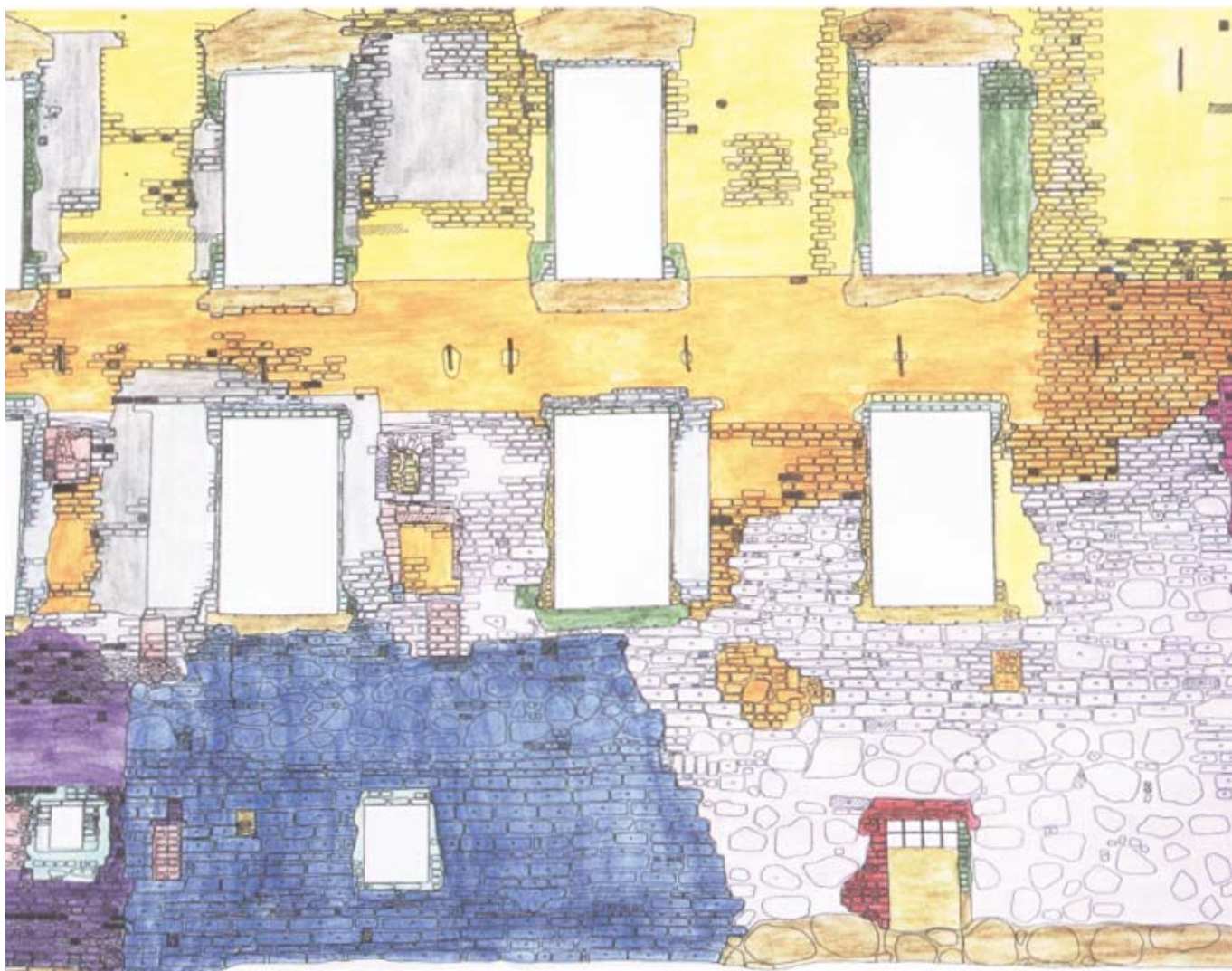
Linköpings biskopsgård vid 1400-talets slut. Den västra längan förlängdes och ett stort hus med trappstegsgavlar byggdes i sydväst. Ringmuren med skyttegångshylla och ett trapphus i norr uppfördes. I söder gjordes något slags porthus som senare byggdes in i södra flygeln och därför streckats in.

Linköpings gård med Gustav Vasas ombyggnader från 1527 till 1560. Västra längans våningsindelning gjordes om från tre till två våningar. Den övre höga våningen fick stora renässansfönster. En ny byggnad har uppförts innanför ringmuren i nordvästra hörnet. Porthuset mot söder byggdes på, men utseendet är osäkert.

Linköpings slott under Johan III:s tid 1570-90-tal. Västra längan höjs till tre våningar. Södra flygeln och porttornet mot yttre borggården byggs. Trapptornet på inre borggården med en loftgång direkt över till rikssalen tillkommer samt två våningar av norra flygeln. En trumpetargång mellan södra flygeln och tornet byggs ovanpå ringmuren i öster.

Del av slottets västra fasad. En uppmättningsritning där de olika byggnadsfaserna har givits olika färger visar murverkets komplexitet. Blått: 1100-tal, violett: 1200-tal, blekrosa: 1300-tal, cerise: 1400-tal, rött: 1520-tal, orange: 1540-tal, gult: 1580-tal.

des det igen helt under krigsåren på 1940-talet. Dessutom satt fönsteröppningen i en grästensmur som på den västra sidan var från sent 1400-tal och på den östra sidan i en annan slags grästensmur från 1580-talet. I fält lyckades vi inte få klarhet i detta, vilket kanske inte var så konstigt när man nu har facit i handen.

Den byggnad vi hade upptäckt bör ha fungerat som portbyggnad till ringmurens södra entré. Undersökningarna inne i södra portgången gjorde att vi även fann Gustav Vasas påbyggnad på porthuset från 1540-talet. Dessa två porthus är streckade på rekonstruktionsritningarna då vi inte har haft möjlighet att kartlägga dem fullt ut. Södra längan byggdes alltså över befintliga mindre byggnader i såväl öst som väst.

En bro till rikssalen

Huvudentrén söderifrån byggdes ut med ett stort porttorn. Cnattingius menade att det var sekundärt till södra

längan. Även på denna punkt har han haft fel. Vi fann rester av ett mycket tydligt förband där porttornets väggar anslutit mot södra längan. Avhuggna tegelstenar i vartannat skift talar sitt tydliga språk. Porttornet hade samma höjd som södra längan och ett två våningar högt valv. Porttornets tredje våning innehöll ett stort rum som låg i anslutning till den stora rikssalen, som sträckte sig genom hela södra längan.

Var fanns rikssalens ingångsdörrar, som alla de som deltog i den blodiga riksdagen 1600 passerade igenom? Vi har hittat två in-

gångar till rikssalen som båda murats igen 1796 vid den stora landshövdinge-renoveringen. En dörröppning på norra fasadens tredje våning leder ut i fria luften. Denna dörröppning visade sig

Linköpings slott och domkyrkan från väster. Målning 1806 av P. Holm i Östergötlands läns-museum. Slottet framstår här som en stram ämbetsbyggnad, avskalad renässansens praktgavlar.

ha en motsvarighet tvärs över gården på den norra längan. Den sekundärt upptagna dörren i 1200-talstornet visade sig vid närmare undersökning vara murad med exakt samma murbruk som den på södra längan, alltså hade de kommit till samtidigt. Igensatta fästen hittades och därmed vågar vi påstå att en träbrygga funnits tvärs över borggården. Ringmuren, som var två våningar hög, löpte redan mellan flyglarna, och en trumpetargång byggd ovanpå ringmuren måste ha varit ett bra tillskott som kommunikationsväg. «Winnebroen inne på hused» som omnämns 1593 fick sin förklaring.

Den andra ingångsdörren till riksalen fanns längst in i hörnet på norra fasaden. En loftgång löpte längs med västra längan ifrån en dörr i trapptornet till tredje våningen på södra längan. Färgspår efter det sneda rödtjärade taket som täckte loftgången hittades över den igensatta dörröppningen i fasaden.

Karl IX färdigställer slottet

Den norra längan, som Cnattingius ansåg vara från Johan III:s tid, visade sig vara något mer komplicerad. Den översta våningen hade ett helt avvikande murbruk, och samma gula murbruk

hittades enbart på ett annat ställe på hela slottet. Högt upp på trapptornet fanns fyra igenmurade bjälkhål i samma murbruk. De satt dessutom i 1796 års murbruk.

Mysteriet var totalt under flera år – tills den dag då denna del var det enda som återstod att reda ut och vi tvingades söka i varje vrå efter en ledtråd.

Vi läste åter igenom alla de citat ur slottets räkenskaper som Cnattingius så grundligt gått igenom. Där stod det att taket på tornet renoverades 1602 och att två våningar iordningställdes 1604! Dessa notiser hade Cnattingius försökt att pressa in i sin version av byggnadshistorien men haft uppenbara svårigheter med. Vår upptäckt att just dessa delar hade ett avvikande bruk gör att vi med säkerhet kan säga att Karl IX är den som färdigställer Linköpings slott till ett renässansslott. Murverket med det avvikande bruket på norra längans tredje våning började i överkanten på andra våningens fönster, vilket visar att inte heller denna var färdig under Johan III:s tid. Således stämmer notisen att två våningar iordningställdes 1604.

Renässansslottet med praktgavlar var till slut färdigt. Det användes dock sparsamt som kungligt slott och sjönk

därför allt mer ner i förfall fram till 1729 då en större renovering genomfördes. Stadens arrestlokaler hade då förlagts till slottet efter den stora stadsbranden år 1700, då rådhuset med stadens arrest förstördes.

Först 1796–1800 gjordes en mycket genomgripande renovering, då slottet gjordes om till en stram ämbetsborg för Konungens befallningshavande. Slottet fick en gul fasad i tidens anda, och inomhus såg varje nytt landshövdingepar till att sätta sin prägel på lokalerna. Mellanväggar och fönsterflyttningar talar sitt tydliga språk. Fasaderna fick en nyrenässansprägel på 1880-talet, som varade i 50 år. På 1930-talet skalades alla falska praktgavlar, rusticering, gesimser och listverk bort igen och den strama borgen täcktes med en brun dyster puts. Vid renoveringen 1995–96 var cirkeln slutet, då den gula fasadfärgen från år 1800 återskapades. Vårt bidrag till slottets fasader är att alla originalöppningar som dolts av putsen, markerats med ristningar. Det går således att läsa ut en hel del ur murverket för den som är intresserad. ■

Eva Modén;
Antikvarie, Östergötlands länsmuseum

Slottets fasad mot väster i dag.